

Rapport Gereedschapskist Duurzaam Erfgoed

Uitenboschstraat, Alkmaar. Beeld: Hooyschuur architecten en adviseurs.

Inhoud

Inhoud.....	2
Samenvatting.....	3
Inleiding.....	4
Achtergrond onderzoek: klimaattafels.....	4
Doelstelling en doelgroep.....	4
Onderzoeksmethodiek.....	5
Bevindingen.....	6
Rol en houding van de gemeente	6
Rol van provincies en overkoepelende organisaties	6
Omgevingswet	7
Algemene bevindingen over de beleidsinstrumenten	7
Praktijkvoorbeelden uitgelicht	10
De gereedschapskist	12
Aanbevelingen.....	14
Aanbevelingen aan de sector/ de begeleidingscommissie	14
Aanbevelingen voor gemeenten en provincies	15
Bijlages	16
Colofon.....	17

Samenvatting

De opdracht aan MOOI Noord-Holland was een digitale 'gereedschapskist' te maken met voorbeelden van gemeentelijke beleidsinstrumenten om lokale en regionale overheden te helpen om monumenten en beschermde gezichten mee te nemen in de energietransitie. Hierbij gaat het om de juiste balans tussen monumentale waarden en te treffen maatregelen om warmte en elektriciteit CO2-neutraal te realiseren. De gereedschapskist bestaat uit een lijst van geïnterviewde gemeentelijke beleidsinstrumenten die ter inspiratie voor anderen kunnen dienen. Er zijn 34 gemeenten, provincies en andere organisaties uit heel Nederland bevestigd. De beleidsinstrumenten zijn in de gereedschapskist gecategoriseerd, worden kort omschreven en zijn gewaardeerd op het effect voor duurzaamheid en monumentenbehoud.

Dit rapport doet verslag van het onderzoek, geeft een beknopte toelichting op het resultaat en enkele eerste aanbevelingen aan gemeenten en aan de opdrachtgevers. In de inleiding worden de achtergronden, doelstellingen, doelgroep en de onderzoeksmethodiek toegelicht.

Vervolgens reflecteren we als onderzoeksteam op wat we tijdens het onderzoek zijn tegengekomen in hoofdstuk 3, 'Bevindingen'. Welke gemeentelijke aanpakken vallen op, hoe kunnen we de resultaten duiden, wat is het belang van de manier waarop de gemeente is georganiseerd en wat kunnen andere partijen als provincies en overkoepelende organisaties doen om gemeenten te ondersteunen in hun beleid voor duurzaam erfgoed?

In het vierde hoofdstuk hebben we enkele praktijkvoorbeelden uitgelicht. Het zijn voorbeelden van quick-wins, beleidsinstrumenten die opvallen in de diverse categorieën omdat ze goed lijken te werken, veel worden toegepast of juist bijzonder vernieuwend zijn.

De gereedschapskist zelf lichten we toe in het vijfde hoofdstuk: hoe is hij opgebouwd en wat zit er in? Het zesde hoofdstuk biedt, op verzoek van de begeleidingscommissie, aanbevelingen aan gemeenten en aan de deelnemers van de klimaattafels die in de begeleidingscommissie vertegenwoordigd zijn.

Inleiding

Achtergrond onderzoek: klimaattafels

De routekaart verduurzaming monumenten is onderdeel van de klimaattafel gebouwde omgeving. Deze routekaart heeft tot doel om vanuit de monumentenwereld een bijdrage te leveren aan het behalen van de klimaatdoelstellingen, vanuit de overtuiging dat ook monumenten kunnen en moeten verduurzamen. Omwille van het klimaat, maar ook om monumenten toekomstbestendig te maken; comfortabel te gebruiken, met een betaalbare energierekening op de lange termijn. De doelen, ambities en uitkomsten van de routekaart zijn hier te vinden: <https://energieslag.rvo.nl/file/download/51193019/routekaart-verduurzaming-monumenten>.

Om de ambities van de routekaart verduurzaming monumenten (de gewenste gemiddelde CO₂-reductie van gemiddeld 40% in 2030 en 60 % in 2040 over de gehele monumentenvoorraad) te halen, moet er beleid ontwikkeld en geïmplementeerd worden. Gemeenten zijn op het terrein van erfgoed de spin in het web en hebben te maken met zowel de rijksoverheid en de provincie als met monumenteneigenaren, hun adviseurs, uitvoerders en andere belanghebbenden. Uit de beschrijvende statistieken bij de *Monitor gemeenten - monumenten en archeologie 2017-2018* voor *Erfgoed Telt!* (Monitor Erfgoedinspectie 2017-2018: <https://www.inspectie-oe.nl/publicaties/publicatie/2019/01/16/monitor-erfgoedinspectie-monumenten-en-archeologie-2017-2018-benchmark-gemeenten>) bleek dat op dat moment slechts 21% van de gemeenten beleid had vastgesteld voor het verduurzamen van monumenten, dat 29% van de gemeenten subsidies en/of leningen verstrekten voor het verduurzamen van monumenten en dat in 47% van de gemeenten voorlichting werd gegeven aan monumenteigenaren.

Gemeenten, provincies en rijk van informatie en inspirerende (beleids)voorbeelden voorzien - beleidsinstrumenten die de juiste balans houden tussen monumentale waarden en te treffen maatregelen om warmte en elektriciteit CO₂-neutraal te realiseren – levert een bijdrage aan de verwezenlijking van de ambities van de routekaart. Omdat gemeenten de spin in het web zijn op het gebied van erfgoed is dit onderzoek primair gericht op gemeentelijke beleidsinstrumenten. Dit neemt niet weg dat de omschreven instrumenten bruikbaar zijn voor provincies en andere regionale organisaties.

Doelstelling en doelgroep

Dit onderzoek richt zich op het leveren van een 'gereedschapskist' met voorbeelden van beleidsinstrumenten. Deze gereedschapskist wordt gevuld met diverse voorbeelden van beleidsinstrumenten: financiële, faciliterende, juridische en informatie/communicatie instrumenten.

Hoewel gemeenten, provincies en rijk het eigen beleid ontwikkelen en afstemmen op lokale vraagstukken, hoeft het wiel niet telkens opnieuw uitgevonden te worden. De doelgroep van de gereedschapskist bestaat dan ook in de eerste plaats uit beleidsmedewerkers en bestuurders die erfgoed in hun portefeuille hebben. Op welke wijze de onderzoeksresultaten met hen gedeeld worden is nog niet bepaald; deze worden namelijk eerst gedeeld met de organisaties die aan de klimaattafel zaten. Het is aan hen om te bedenken hoe de onderzoeksresultaten het beste gedeeld kunnen worden via bestaande en nieuwe kanalen.

Na oplevering van de gereedschapskist wordt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) formeel eigenaar van de onderzoeksresultaten. Deze resultaten zullen naast de andere onderzoeken gelegd worden die nu in het kader van de routekaart worden uitgevoerd, zoals het lopende onderzoek naar knelpunten in wet- en regelgeving.

Het begrip gebouwd erfgoed is in dit onderzoek opgevat als: gebouwen en complexen die zijn beschermd als gemeentelijk, provinciaal of rijksmonument, die zich bevinden in een beschermd stads- of dorpsgezicht of beeldbepalend of karakteristiek zijn.

RAPPORT GEREEDSCHAPSKIST DUURZAME MONUMENTEN

Onderzoeksmethodiek

Fase 1

Inventarisatie van instrumenten die door gemeenten, provincies en rijk worden ingezet om de beleidsdoelen op het gebied van verduurzaming te behalen met behoud en ontwikkeling van gebouwd erfgoed.

Selectie van gemeenten, provincies, landelijke organisaties en afdelingen

De onderzoeksgroep is gestart met desk research. Wat is er online te vinden, wat is er gepubliceerd over dit onderwerp? Vervolgens zijn gemeenten actief benaderd met een standaard vragenlijst. De gemeenten zijn geselecteerd via het netwerk van de begeleidingscommissie ende onderzoekers, inclusief andere provinciale organisaties voor ruimtelijke kwaliteit en provincies. Er is gelet op geografische spreiding en diversiteit van de soorten gemeenten (stedelijk-landelijk, groot-klein, etc). Ook zijn gesprekken gevoerd met andere relevante spelers in het veld, zoals provincies, onafhankelijk experts, het Restauratiefonds en de RCE. In totaal zijn 36 organisaties geraadpleegd. Daarbij is er gesproken met de erfgoed/monumenten/cultuur medewerker. Bij zes gemeenten met een actieve afdeling duurzaamheid, is deze afdeling ook actief benaderd.

De inventarisatie die de basis vormt van deze gereedschapskist en dit rapport is niet volledig. We hebben een beperkte groep van gemeenten, provincies en regionale organisaties gesproken. Het is dus goed mogelijk dat er meer en andere voorbeelden van beleidsinstrumenten zijn die niet naar voren zijn gekomen in onze inventarisatie.

Gespreksonderwerpen:

- Welke beleidsinstrumenten worden ingezet om gebouwd erfgoed te verduurzamen?
- Zijn er beleidsinstrumenten die ingezet worden om niet-monumentale gebouwen te verduurzamen die inzetbaar zijn om gebouwd erfgoed te verduurzamen?
- In welke mate draagt het instrument bij aan verduurzaming (matig, redelijk, goed)
- In welke mate draagt het instrument bij aan de instandhouding van monumentale waarden (matig, redelijk, goed)
- Op welk moment in de klantreis is het instrument van toepassing?
- Worden er beleidsinstrumenten vanuit gebouwd erfgoed ingezet in het kader van de Regionale Energiestrategieën?
- Zijn er voorbeelden van beleidsinstrumenten die voorsorteren op de Omgevingswet?

Fase 2

De tweede fase van het onderzoek was er op gericht het materiaal te analyseren en categoriseren om zodoende tot een bruikbaar overzicht te komen.

Onderscheid van verschillende categorieën

De inventarisatie is in een Excel sheet verwerkt. Om de informatie te kunnen vergelijken en analyseren, zijn de unieke instrumenten in vijf categorieën ingedeeld: informatie/communicatie, juridische, financiële, faciliterende en handhavingsinstrumenten. Omdat de inventarisatie nauwelijks handhavingsinstrumenten opleverde is deze categorie komen te vervallen. Er zijn vermoedelijk (nog geen) handhavingsinstrumenten omdat de meeste gemeenten in dit stadium inzetten op het vergroten van draagvlak te verkrijgen in plaats van het opleggen van verplichtende instrumenten.

Vervolgens is per categorie onderzocht welke instrumenten uniek zijn en welke instrumenten vergelijkbaar zijn. Om onderscheid te kunnen maken tussen unieke en vergelijkbare instrumenten is er een verfijning binnen de categorieën aangebracht om vergelijkbare beleidsinstrumenten die net anders zijn uitgewerkt, te kunnen groeperen onder een generieke titel, zoals 'algemene voorlichting ambtelijk'.

Fase 3

Inrichten gereedschapskist

Per categorie is gefilterd op welke instrumenten goed bijdragen aan zowel de verduurzamingsdoelstellingen als aan de instandhouding van de cultuurhistorische waarden. De waardering 'goed' is een inschatting van de gesproken ambtenaar; deze waarderings zijn niet gemeten of anderszins gewaardeerd. Alleen die instrumenten die aan beide doelstellingen goed bijdragen zijn dus opgenomen. Vervolgens is bekeken welke instrumenten met elkaar overeen kwamen en die zijn samengevoegd tot één instrument, per instrument staat aangegeven bij hoeveel van de onderzochte gemeenten het wordt toegepast. De instrumenten die goed scoorden op bovengenoemde punten, maar niet samen te voegen waren met andere instrumenten, zijn opgenomen als uniek instrument.

Opstellen rapport

Uit de inventarisatie en de analyse van de beleidsinstrumenten kwam een algemeen beeld naar voren van de stand van de in gebruik zijnde beleidsinstrumenten op het gebied van de verduurzaming van gebouwd erfgoed. Dit heeft geleid tot een tweeledige aanbeveling op hoofdlijnen: procesaanbevelingen aan de begeleidingscommissie en de deelnemers van de klimaattafel, en inhoudelijke aanbevelingen aan gemeenten en - in mindere mate - provincies.

Bevindingen

Rol en houding van de gemeente

De gemeenten die voor dit onderzoek zijn geïnterviewd zetten zich op verschillende manieren in om verduurzaming van erfgoed te stimuleren en/of te faciliteren. Dat heeft te maken met het politieke gewicht dat aan het onderwerp verbonden wordt, en als gevolg daarvan de beschikbare ambtelijke capaciteit en middelen om beleid te ontwikkelen en te implementeren. Grofweg kunnen de gemeenten in twee categorieën ingedeeld worden:

- Proactief: gemeenten die proactief beleid hebben dat de verduurzaming van cultureel erfgoed stimuleert en faciliteert en daartoe ook verschillende beleidsinstrumenten inzetten;
- Reactief: gemeenten die reactief beleid hebben en daarmee in staat zijn om te reageren op vergunningsaanvragen en initiatieven vanuit de samenleving, maar die noch beleid noch beleidsinstrumenten ontwikkeld hebben om de verduurzaming van gebouwd erfgoed te stimuleren. Dit is vaak het resultaat van beperkte ambtelijke capaciteit. De medewerkers in deze situatie weten vaak wat ze zouden willen en moeten doen, maar hebben hier noch tijd noch middelen voor gekregen.

Rol van provincies en overkoepelende organisaties

Gemeenten kunnen veel hebben aan beleid dat bij de provincie gevoerd wordt wanneer ze financiële ondersteuning of actuele informatie krijgen en deel kunnen nemen aan regionale of provinciale samenwerkingsverbanden. Ook andere organisaties als het Restauratiefonds en de ERM ondersteunen gemeenten in de beleidsontwikkeling, net als externe adviseurs zoals het NIBE, OOM advies of de Groene Grachten. Vanzelfsprekend speelt de RCE ook een belangrijke rol in beleidsontwikkeling en informatievoorziening via brochures, als sparringpartner en via de website.

Provincies hebben een overkoepelende functie. Zij kunnen maatregelen stimuleren die bij alle gemeenten toegepast worden. Door budget en deskundigheid beschikbaar te stellen en gemeenten bij elkaar te brengen stimuleren ze onderzoek, innovatie en concrete initiatieven bij gemeenten waar anders geen tijd en budget voor zou zijn.

RAPPORT GEREEDSCHAPSKIST DUURZAME MONUMENTEN

Omgevingswet

Op sommige plekken werd al nagedacht over de verduurzaming van erfgoed met de instrumenten van de Omgevingswet, bijvoorbeeld door richtlijnen voor zonnepanelen op te nemen in het omgevingsplan of door vergunningenprocedures zo in te richten dat ze vooruitlopen op de Omgevingswet (Staphorst). Ook werd de ambitie om de welstandsnota Omgevingswet-proof te verduurzamen op meerdere plekken genoemd en op een plek was dit al gebeurd (Waterland).

Fort Kijk. Beeld: Hooysschuur architecten en adviseurs.

Algemene bevindingen over de beleidsinstrumenten

Communicatie

Veel gemeenten zien het als hun rol om inwoners voor te lichten over mogelijkheden en kansen bij het verduurzamen van het gebouwd erfgoed. Verreweg de meeste beleidsinstrumenten die ingezet worden om het gebouwd erfgoed te verduurzamen, vallen dan ook onder de categorie communicatie: 104 van alle 164 geïnterviewde beleidsinstrumenten, dat is 65%.

Het gaat dan om het verstrekken van informatie, het direct adviseren en het delen van kennis om bewustzijn van het belang en de mogelijkheden van verduurzaming te creëren. Veel communicatiemiddelen (denk aan bewonersavonden, persoonlijke gesprekken, cursussen of een loketfunctie) leveren bovendien inzicht op in wat nodig is en waar eigenaren tegenaan lopen bij het verduurzamen van hun cultuurhistorisch waardevolle gebouw.

Een aantal gemeenten neemt ook een voorbeeldrol op zich door het eigen vastgoed te verduurzamen en hierover richting de inwoners actief te communiceren. Anderen werken samen met bijvoorbeeld woningcorporaties om goede voorbeelden van verduurzaming tot stand te brengen met behoud of zelfs verbetering van de monumentale waarden. Een deel daarvan neemt deze voorbeeldrol zo serieus dat wetenschappelijk onderzoek wordt ondersteund door een actieve samenwerking met een universiteit of hogeschool in de regio.

Financiële instrumenten

Veel gemeenten hebben een financiële regeling voor het verduurzamen van gebouwd erfgoed, zoals een subsidie of vrijstelling van leges. Financiële instrumenten was de tweede meest voorkomende categorie (46 van de 164; dat is 28%) binnen de inventarisatie. Opvallend is dat de waardering van instrumenten in deze categorie door de geïnterviewden sterk uiteenliep. Waar in sommige gemeente een financiële regeling goed loopt, werd een vergelijkbare regeling in een andere gemeenten nauwelijks benut. De waardering lijkt in veel gevallen gekoppeld te zijn aan de mate van begeleiding en ontzorging. Financiële instrumenten die gekoppeld zijn aan persoonlijke begeleiding en ondersteuning door een medewerker van de gemeente of provincie,

RAPPORT GEREEDSCHAPSKIST DUURZAME MONUMENTEN

worden goed beoordeeld door de geïnterviewden, zoals bijvoorbeeld in Middelburg en Tilburg. Dergelijke aanpakken vergen echter een hoge inzet van middelen en ambtelijke capaciteit.

Financiële instrumenten die relatief weinig opleveren en een hoge mate van inzet van de initiatiefnemer vereisen, werden door meerdere geïnterviewden als ineffectief ervaren. Meerdere geïnterviewden meldden dat er (zeer) weinig gebruik van de korting op leges werd gemaakt omdat de kosten reeds gemaakt zijn, de korting laag is, de eisen die er aan gesteld worden te hoog zijn of en de aanvraagprocedure te ingewikkeld is. Zo lijkt een voorwaarde dat je minimaal twee ingrepen moet doen ter verduurzaming van een monument om aanspraak te kunnen maken op een vrijstelling van de leges remmend te werken. Vanuit het monument gezien is het echter wel een redelijke eis: het voorkomt dat mensen louter zonnepanelen plaatsen maar niet isoleren, waardoor de duurzaamheidswinst minder groot is dan hij zou kunnen zijn, en de impact op het aanzicht van het monument onevenredig groot is.

Gemeenten en provincies die een restauratielening hebben voor monumenteneigenaren rekken soms de voorwaarden op via hun subsidieverordening zodat ook duurzaamheidsmaatregelen met behoud van monumentale waarden er onder vallen. Er zijn nog niet veel gemeenten of provincies die specifiek leningen of subsidieverordeningen hebben voor duurzaamheidsmaatregelen bij cultuurhistorisch waardevolle bebouwing.

Financiële instrumenten lijkt de meest voorkomende categorie van instrumenten die door provincies en overkoepelende organisaties wordt ingezet. Het duurzaamheidspaspoort in Zeeland is hiervan een voorbeeld en de provincie Noord-Brabant slaat de handen ineen met BOM Renewable Energy (voorheen Energiefonds Brabant) om te werken aan een duurzame toekomst voor erfgoed in de provincie Noord-Brabant. De provincie stelt daarvoor een investeringsbedrag beschikbaar. De provincies Noord-Holland, Drenthe en Gelderland hebben een extra fonds in het leven geroepen waaruit laagrentende leningen voor restauratie, duurzaamheid en herbestemming worden verstrekt dat in beheer is bij het Restauratiefonds. Gelderland en Drenthe hebben dit fonds niet alleen voor rijksmonumenten beschikbaar gesteld, maar ook voor gemeentelijke monumenten en karakteristieke panden.

Daarnaast bestaat er specifiek voor niet-rijksmonumenten (gemeentelijke monumenten en ook beeldbepalende en karakteristieke panden) de leningsfaciliteit de 'Cultuurfondsen voor Monumenten' in negen provincies, waaruit laagrentende leningen voor restauratie en in drie provincies ook verduurzaming en herbestemming worden verstrekt om eigenaren te stimuleren. Dit is een samenwerking tussen het Prins Bernhard Cultuurfonds, het Nationaal Restauratiefonds en 9 provincies. Ook in de andere 6 provincies is de ambitie om de fondsen beschikbaar te stellen voor verduurzaming.

Tot slot financieren provincies, soms samen met het rijk, erfgoedinstellingen zoals de erfgoedhuizen, de steunpunten en de monumentenwacht.

Het blijkt dat eigenaren eerder gebruik maken van financiële regelingen als ze begeleiding krijgen vanuit of via de gemeente of provincie. Veel pandeigenaren vinden het ingewikkeld en onoverzichtelijk om een traject in te gaan waarbij ze hun pand verduurzamen met behoud van monumentale waarden, dat financieel moeten regelen en bouwkundig goed moeten doen. Als ze 'ontzorgd' worden beginnen ze eerder aan een dergelijk ingewikkeld traject. Maatwerkadviezen van medewerkers van de gemeente of externe adviseurs kunnen daar bij helpen.

Sommige ambtenaren geven aan dat een goede financiële regeling hen helpt in het gesprek met pandeigenaren. Omdat de gemeente eisen stelt aan de manier waarop een pand verduurzaamd wordt (bijvoorbeeld met betrekking tot de toepassing van bepaalde materialen of het inschakelen van een deskundig restauratiearchitect) is het een positief gebaar als er op zijn minst enige financiële compensatie geboden kan worden. De boodschap kan dan zijn: 'Als je het op de manier van de gemeente doet, dan kan de gemeente daarin financieel ondersteunen'.

Juridische instrumenten

De categorie juridische instrumenten, zoals regelgeving en beleidsnota's, omvat 19 % van het totaal aan geïnventariseerde voorbeelden: 31 van de 164 in totaal. Het begint bij de erfgoednota waarin het beleid voor wat betreft het verduurzamen kan uitstippelen en de ambities kan aangeven op dat vlak. Veel gemeenten en provincies voegen direct een uitvoeringsagenda toe, waarin acties vermeld staan die in elk geval uitgevoerd worden. Sommigen zoals Rheden, nemen daarnaast ook een plus-agenda op met acties die gerealiseerd kunnen worden als extra capaciteit en budget kan worden verkregen. Die plus-agenda geeft de erfgoedafdeling de ruimte om snel te handelen als zich kansen voordoen in het kader van bijvoorbeeld innovatie projecten of samenwerkingsverbanden.

Ook via ruimtelijke kwaliteitsbeleid kunnen effectieve stappen gezet worden, met name met betrekking tot zonnepanelen beleid. Sommige gemeenten hebben er voor gekozen zonnepanelen op monumenten en/of andere cultuurhistorische waardevolle panden toe te staan mits ze uit het zicht geplaatst worden, of onder andere voorwaarden. Anderen hebben een ordening of zonering van het gemeentelijk grondgebied gemaakt waarbij cultuurhistorisch waardevolle panden ontzien worden en op minder waardevolle panden meer mogelijk is. Ook voor andere verduurzamingsmaatregelen, zoals isolatie, zijn soms in nota's ruimtelijke kwaliteit criteria opgenomen.

Ook bij Kerkenvisies kan duurzaamheid een prominent thema zijn. Een Kerkenvisie is vormvrij, dus kan per gemeente binnen een verschillende categorie vallen. In de meeste gevallen is het product een gemeentelijke beleidsvisie die door de gemeenteraad wordt vastgesteld en waar uitvoeringsagenda aan gekoppeld wordt. Gemeenten geven aan dat kerkeigenaren vaak met vragen zitten over de hoge energierekening en het gebruikscomfort van hun grote ruimte. Uit het kerkenvisietraject kunnen verschillende soorten maatregelen voortkomen die juridisch, financieel of communicatief van aard zijn. Voorbeelden van financiële regelingen die voortkomen uit het kerkenvisietraject zijn subsidieregelingen voor de verduurzaming van kerken of het aanbieden van een energiescan. Een voorbeeld van een communicatie maatregel is het organiseren van een voorlichtingsbijeenkomst over de verduurzaming van kerken.

Op pandniveau hanteren sommige gemeenten richtlijnen voor het verduurzamen van cultuurhistorisch waardevolle panden. Soms maken die verduurzamingsrichtlijnen deel uit van bredere restauratierichtlijnen die gekoppeld zijn aan een subsidieregeling of vergunningsvoorwaarde. Een organisatie als de Stichting Erkende Richtlijnen in de Monumentenzorg (ERM) heeft standaard richtlijnen opgesteld die gemeenten als leidraad kunnen gebruiken en provincie Noord-Brabant heeft via DEMI MORE geïnvesteerd in het verbeteren van de toepasbaarheid van het BREEAM label (voor duurzaamheid) voor monumenten.

Faciliterende instrumenten

Het faciliteren van initiatieven is niet heel veel toegepast. Slechts 6 van de 164 (dat is 4 procent) gevonden beleidsinstrumenten vallen onder deze noemer. Toch is het idee om als gemeente een faciliterende houding aan te nemen wel geregeld in positieve zin ter sprake gekomen. Opvallend is dat alle faciliterende instrumenten in feite in meerdere categorieën vallen, zoals communicatie en financieel.

Zo zijn er voorbeelden van gemeenten die deelname aan een zonneveld-corporatie stimuleren bij monumenteneigenaren. Daarmee zorgen gemeenten er voor dat monumenten niet vol gelegd hoeven te worden met panelen en kunnen de eigenaren gezamenlijk toch voor groene energie zorgen. Ook zijn er gemeenten die eigenaren aanschrijven om deel te nemen aan een collectieve inkoop actie, waarbij de gemeente grootschalig de inkoop van de materialen en de plaatsing van bijvoorbeeld zonnepanelen regelt. Hierdoor worden eigenaren volledig ontzorgd: van planontwikkeling tot vergunning, leverantie en plaatsing: het enige waar de eigenaar (ook van gebouwd erfgoed) zich zorgen om hoeft te maken is het betalen van de actie. Het ontzorgende karakter van deze aanpakken maken ze effectief., wellicht in combinatie met een

bepaalde vorm van groepsdruk – als de hele straat al heeft deelgenomen wordt de druk om ook zelf deel te nemen steeds hoger. De onderzochte faciliterende maatregelen draaien dus minder om het financiële aspect - de kosten zijn niet per se lager - maar meer om de ontzorging, het gemak en een gevoel van groepsdruk

Praktijkvoorbeelden uitgelicht

Uit de gehele inventarisatie komen verschillende aanpakken naar boven drijven, waarvan er hieronder een aantal worden uitgelicht. De voorbeelden die zijn uitgelicht staan voor een aantal vergelijkbare voorbeelden en dienen ter inspiratie en illustratie. Alle hier omschreven voorbeelden werden in ieder geval positief beoordeeld door de geïnterviewden.

Quick-wins

Als een gemeente aan de slag wil met verduurzaming van erfgoed, zijn er een aantal quick-wins die vrij snel geïmplementeerd kunnen worden:

- *Ruimtelijke kwaliteitsbeleid:* In de gemeente Rheden worden eenvoudige duurzaamheidsingrepen waarvoor een vergunning wordt aangevraagd, onder mandaat ambtelijk afgedaan, waardoor de procedure sneller kan worden doorlopen.
- *Communicatie:* op de websites van gemeenten kan vrij eenvoudig goede informatie geplaatst worden over mogelijkheden om een monument te verduurzamen. Die moet dan vooral informatie betreffen over gemeente-specifieke zaken, maar de informatie moet ook aansluiten op landelijke beschikbare communicatieve en financiële regelingen, zoals beschikbaar op monumenten.nl.
- *Loketfunctie en benaderbaarheid:* veel gemeenten zien het contact van een deskundige erfgoedambtenaar met de pandeigenaar als belangrijkste instrument dat het meeste effect heeft op een succesvolle verduurzaming. De benaderbaarheid van de monumentenambtenaar is van groot belang. De gemeentelijke website van gemeente Tilburg vermeldt de naam en het rechtstreekse emailadres en mobiele telefoonnummer van de monumentenadviseur, waardoor initiatiefnemers rechtstreeks een telefonisch consult kunnen aanvragen. Ook gemeente Delft heeft een zeer benaderbaar loket. Via het klantencontactcentrum wordt de initiatiefnemer met de juiste persoon in contact gebracht door middel van het koppelen van terminologie aan functies. Ook kunnen initiatiefnemers het rechtstreekse emailadres monumenten@delft.nl vinden op de gemeentelijke website. De monumentenambtenaar belt bij een aanvraag voor een omgevingsvergunning of een informatieverzoek binnen twee dagen terug en plant, indien nodig, binnen twee weken een locatiebezoek in.
- *Bijscholing:* om de vragen die binnenkomen goed te kunnen beantwoorden is er bij veel gemeenteambtenaren behoefte aan bijscholing op het gebied van erfgoed, innovatie en duurzaamheid. Hiertoe zijn tal van opleidingen beschikbaar, zowel bij de Erfgoedacademie als bij diverse universiteiten en hogescholen.

Ontzorgen en belonen

Zoals eerder al genoemd is het ontzorgen belangrijk voor pandeigenaren. Mensen die overwegen te gaan verduurzamen zien soms op tegen het proces waarvan ze niet weten hoe het werkt. De gemeente kan hier een belangrijke rol in spelen door benaderbaar te zijn, partijen te verbinden en eigenaren te ontzorgen. Het moment om eigenaren te benaderen is belangrijk: het blijkt dat mensen die al wilden gaan verbouwen of verhuizen eerder geneigd zijn om ook het pand te verduurzamen. Hieronder volgen enkele voorbeelden van beleidsinstrumenten die succesvol zijn bij het ontzorgen van pandeigenaren. Over het algemeen lijken collectieve aanpakken in meerdere vormen (zoals collectieve inkoopacties, het aanjagen van energiecoöperaties en het afgeven van collectieve vergunningen) en begeleidingstrajecten met subsidie goed te werken.

RAPPORT GEREEDSCHAPSKIST DUURZAME MONUMENTEN

- *Collectieve inkoop:* Gemeente Arnhem heeft in samenwerking met het energieloket een brief gestuurd naar alle woningeigenaren in de gemeente met betrekking tot een collectieve inkoopactie voor een aantal verduurzamingsmaatregelen, zoals het plaatsen van zonnepanelen en isolatie. Het is voor eigenaren geruststellend als de neutrale overheid een bedrijf aanraadt. De reden dat dit goed werkt is niet per se een groot financieel voordeel - want dat is er niet - maar het feit dat mensen ontzorgd worden. In Arnhem is de samenwerking met de monumentenambtenaar goed geregeld voor deze actie. Zowel de helpdesk als het klantencontactcentrum van de gemeente hadden de expliciete opdracht om naar de monumentenambtenaar door te verwijzen. Er is veel gebruik gemaakt van de actie – circa 1000 eigenaren hebben maatregelen getroffen naar aanleiding van de actie, waaronder monumenteigenaren. De actie gaat binnenkort herhaald worden, maar dit keer wordt het wijkgericht aangepakt. Een punt van aandacht bij de wijkgerichte aanpak is het koppelen van bedrijven met kennis over historisch waardevolle bouw aan de historische wijken. De gemeente gaat dus verschillende bedrijven naar voren schuiven in verschillende wijken.
- *Gebiedsgerichte aanpak en collectieve vergunning:* Gemeente Zwolle heeft ongeveer 154 woningen in de Krekenbuurt (Post 65 architectuur) aangewezen als gemeentelijk monument. Naar aanleiding van de aanwijzing van de panden tot monument is samen met bewoners onderzocht op welke wijze de panden het beste en zo efficiënt mogelijk stand kunnen worden gehouden. Met de handreiking voor onderhoud en wijziging van de woningen in de Krekenbuurt is er vooraf meer duidelijkheid over onderhouds- en aanpassingsmogelijkheden die zelfs (deels) zonder vergunning kunnen worden uitgevoerd. Bijvoorbeeld: dakisolatie, zonnepanelen, dubbel glas. Als eigenaren die activiteiten volgens de handreiking uitvoeren, zijn ze veelal vergunningvrij. Als een eigenaar iets anders wil doen gaat hij het reguliere traject in. Toezicht op de uitvoering is er doordat twee medewerkers van de gemeente (toezichthouder en monumentenzorger) periodiek een rondje maken door de wijk. Als zij activiteiten zien die niet voldoen aan de handreiking, kan de bouw alsnog worden stilgelegd want dan is het vergunningplichtig. Maar dat gebeurt weinig omdat er onderling vertrouwen is en de gemeente aanspreekbaar is voor inwoners. Het helpt om aan de voorkant duidelijkheid te scheppen over mogelijkheden.
- *Voorrangsregeling voor financiële deelname aan commercieel zonneveld:* Gemeente Harlingen heeft een stuk eigen grond ontwikkeld tot een zonneveld net buiten het historische stadje. Harlingen heeft veel monumenten en een beschermd gezicht in de binnenstad. Inwoners uit de binnenstad kregen voorrang op de investering. Omdat het rendement van commerciële zonneparken met een SDE-regeling gemiddeld tussen de 4-5% ligt, kan het een aantrekkelijke investering zijn.
- *Aanjagen energiecoöperatie:* Gemeente Middelburg schakelde een energiecoöperatie in, nadat steeds meer eigenaren van historische woningen aanvragen indienden voor zonnepanelen. Middelburg bekostigt het onderzoek naar geschikte daken voor postcoderoos initiatieven en bekostigt ook de organisatie van draagvlakavonden. Inmiddels zijn er 900 panelen aangelegd op twee locaties, waarvan 80% in eigendom is van bewoners van een historisch pand.
- *Begeleiding A-Z :* Gemeente Middelburg heeft de klantreis van de monumenteneigenaar stap voor stap uitgeschreven om inzicht te krijgen in het proces dat doorlopen wordt. Daarop is het monumentenpaspoort bedacht. Hiermee kan de bewoner – zolang er budget is – gebruik maken van begeleiding van de uitvoering door een DuMo-coach. De coach is een door de gemeente daarvoor ingehuurde architect die helpt bij het aanvragen van vergunningen en offertes, en hij controleert of het werk goed is uitgevoerd. Het bleek echter dat veel eigenaren wel de quick-wins uit het monumentenpaspoort uitvoerden, maar bijna geen grotere maatregelen troffen omdat ze het ingewikkeld vonden hoe ze het moesten aanpakken. Wat zijn goede aannemers? Waar kan je het beste mee beginnen? Hoe werkt het met vergunningen? Daarom begeleidt de DuMo-coach van de gemeente de monumenteneigenaar nu van A tot Z, wat de eigenaar € 500,- kost. Als de eigenaar één van de voorgestelde duurzaamheidsmaatregelen uitvoert, krijgt hij of zij € 250,- terug en bij het nemen van twee maatregelen krijgt de eigenaar het gehele bedrag terug. Deze statiegeldmanier lijkt goed te werken. De regeling voor de DuMo Coach is gekoppeld aan de Duurzame Monumentenlening van het Restauratiefonds, zodat ook meteen de financiering gedekt is. De DuMo Coach probeert zoveel mogelijk offerteverzoeken te bundelen, om zodoende inkoopvoordeel voor de klant te bewerkstelligen.

Overig

- *Subsidieregeling*: Gemeente Zaanstad heeft een subsidie beschikbaar gesteld om bestaande gebouwen te verduurzamen. Monumenteigenaren kunnen vaak geen gebruik maken van (landelijke) financiële regelingen, omdat de energie-verbeternormen onhaalbaar zijn voor monumenten. Dat is bij deze regeling geen voorwaarde, monumenteigenaren hoeven niet een minimale energieprestatie verbetering te realiseren. De voorgestelde maatregelen moeten in balans zijn met het behoud van de monumentale waarden. De subsidieaanvraag is gekoppeld aan de omgevingsvergunning, waardoor de vakspecialisten erfgoed vroegtijdig bij het proces en de aanvraag betrokken worden en kunnen controleren of de erfgoedwaarden in balans zijn met de verduurzamingsingrepen. De vakspecialisten erfgoed controleren tijdens de aanvraag of erfgoedwaarden in balans zijn met de verduurzamingsingrepen
- *Subsidie voor energiescans*: In Oost-Achterhoek hebben drie gemeenten een samenwerkingsverband. Zij hebben alle drie gratis energiescans aangeboden aan monumenteigenaren, maar hebben dat verschillend aangepakt. Het bleek dat reclame maken voor gratis energiescans tot resultaat heeft dat veel mensen gebruik maken van de scans zonder over te gaan tot actie, terwijl het aanbieden van energiescans aan initiatiefnemers die de gemeente zelf benaderde met een verduurzamingsinitiatief juist heel effectief was; veel meer maatregelen werden ook daadwerkelijk uitgevoerd.
- *Sneltoetscriteria voor zonnepanelen in beschermd stadsgezicht*: In gemeente Delft zijn sneltoetscriteria ontwikkeld voor zonnepanelen in het beschermd stadsgezicht. Als een aanvraag aan de sneltoetscriteria voldoet, hoeft er geen vergunning aangevraagd te worden. Hierdoor is het voor inwoners duidelijk wat wel en niet mag. In 2019 zijn – door de steeds groter wordende energiebehoefte - de criteria verruimd en vereenvoudigd. Of de herziene richtlijnen even goed functioneren is nu nog onduidelijk. Tot nu toe lijkt het in ieder geval goed te werken. Handhaving is wel belangrijk in dit systeem. Als het aantal aanvragen snel stijgt, is het mogelijk dat men de regels bewust gaat omzeilen en dan wordt het spannend of de gemeente haar capaciteit inzet om hierop te handhaven.
- *Zonnepanelenkaart*: Gemeente Amsterdam heeft een zonnepanelen giskaart, die laat zien waar de kansen liggen: veel platte daken zijn tot op heden ongebruikt en er is veel meer mogelijk in historische stadsgebieden dan vaak wordt gedacht. De luchtfoto wordt regelmatig geüpdatet zodat de gegevens actueel blijven. De luchtfoto laat zien in welke categorie panden vallen: historisch pand – ruime mogelijkheden; historisch pand – beperkte of geen mogelijkheden en geen historisch pand – ruime mogelijkheden. Gemeente Amsterdam zet de kaart vooral in om duidelijk te maken dat er veel kan en dat er nog veel moete gebeuren.
- *Vergunningenchecker zonnepanelen*: Gemeente Leiden heeft een digitale vergunningenchecker ontwikkeld. Initiatiefnemers doorlopen een keuzemenu waardoor ze informatie krijgen over de benodigde vergunningverlening afhankelijk van hun situatie (wel of geen monument, type dak, beschermd gezicht). De initiatiefnemer vindt hierdoor snel informatie over de toetsingscriteria. Bovendien heeft Leiden de in te dienen documenten voor een omgevingsvergunning versimpeld: de aanvraag hoeft geen nieuwe bouwtekening meer te bevatten; intekenen op oude bouwtekening of op luchtfoto's volstaat voor de vergunningaanvraag. Hierdoor is het voor aanvragers duidelijker geworden wat wel en niet mag en waar ze aan moeten voldoen. Bovendien is de procedure goedkoper geworden omdat er geen nieuwe bouwtekening gemaakt hoeft te worden.

De gereedschapskist

Beleidsinstrumenten worden regelmatig ingedeeld als communicatieve of informatieve, financieel-economische of juridische beleidsinstrumenten. Faciliteiten (zoals een sportpark aanleggen, het organiseren van een verkiezing, het conserveren van erfgoed of wegmarkering) en handhavings- of fysieke instrumenten zijn ook beide een aparte categorie.

RAPPORT GEREEDSCHAPSKIST DUURZAME MONUMENTEN

Hieronder worden de tijdens dit onderzoek besproken beleidsinstrumenten ingedeeld in deze vijf hoofdcategorieën. In de praktijk bestaan er veel meer beleidsinstrumenten; hier worden alleen die instrumenten genoemd die naar voren kwamen uit de inventarisatie. Voorts kan één instrument in meerdere categorieën ingedeeld worden. Een subsidie voor een maatwerkadvies is, vanuit de gemeente gezien, een financieel instrument. Het product dat opgeleverd wordt, het maatwerkadvies, is echter een communicatie instrument. In onderstaande lijst zijn de instrumenten in één hoofdcategorie ingedeeld, maar in de gereedschapskist wordt aangegeven of een instrument, naast deze hoofdcategorie, in meerdere categorieën valt.

Informatie- en communicatie instrumenten:

- Algemene voorlichting ambtelijk
- Algemene voorlichting extern
- Brochure
- Website
- Enquête
- Nieuwsbrief
- Bijscholing
- Educatie
- Database/kaart
- Voorbeeldfunctie overheid
- Pilots
- Digitale beslisboom/scan
- Bijeenkomsten
- Maatwerkadvies ambtelijk
- Gebiedsgerichte aanpak
- Onderzoeken

Financieel-economische instrumenten:

- leges
- Subsidie of lening (maatwerkadvies van externe)
- Subsidie voor maatwerkadvies externen

Juridische instrumenten

- Ruimtelijk kwaliteitsbeleid
- Erfgoedbeleid
- Duurzaamheidsbeleid
- Collectieve vergunning

Faciliterende instrumenten

- Collectieve inkoop
- Aanjagen participatie

Aanbevelingen

Op basis van bovenstaande analyse van de inventarisatie heeft het onderzoeksteam enkele aanbevelingen geformuleerd aan de begeleidingscommissie en aan gemeenten.

Aanbevelingen aan de sector/ de begeleidingscommissie

RCE/VNG/Restauratiefonds

- *Ontsluiting*: zorg voor ontsluiting van dit onderzoek: deel de voorbeelden uit de gereedschapskist, bevindingen uit het rapport en de inventarisatielijst via bestaande of nieuwe digitale kanalen. Veel van de gemeenten die door het onderzoeksteam werden geïnterviewd vroegen expliciet naar de resultaten.
- *Verdieping*: zet verdiepend vervolgonderzoek uit naar ontzorgende instrumenten (zoals gebiedsgerichte aanpakken, collectieve aanpakken, coöperatieve oplossingen, maatwerkadviezen en collectieve vergunningen/restauratierichtlijnen) en naar quick-wins (efficiënte instrumenten die uitgerold kunnen worden zonder dat daar veel capaciteit voor nodig is, zoals een goed zonnepanelenbeleidsinstrument).
- *Digitale ontsluiting*: zorg voor digitale ontsluiting van het vervolgonderzoek; er is behoefte aan goede voorbeelden.
- *Faciliteer*: faciliteer het aanvullen en updaten van de gereedschapskist door actuele voorbeelden en innovaties.
- *Faciliteer*: faciliteer het periodiek evalueren van de voorbeelden in de gereedschapskist.
- *Modelvoorbeelden*: Ontwikkel modelvoorbeelden, zoals een model-erfgoednota met aandacht voor duurzaamheid, een standaard duurzaamheidsparagraaf voor kerkenvisies, een model subsidieverordening, uitvoeringsrichtlijnen die geregeld herzien worden naar aanleiding van nieuwe inzichten, etc.
- *Energieprestatienorm*: Lobby voor het loslaten van de energieprestatienorm voor erfgoed in landelijke, provinciale en gemeentelijke financiële regelingen.
- *Stimuleer bestuurlijk draagvlak*: om beleidsinstrumenten op het vlak van verduurzaming van erfgoed te ontwikkelen en implementeren is bestuurlijk draagvlak cruciaal. Beleidsmedewerkers moeten tijd en budget krijgen om dit werk bovenop hun gewone taken te doen en de samenwerking met collega's van andere sectoren te zoeken.
- *Onderzoek*: de rol van de provincies zou desgewenst nog verder onderzocht kunnen worden om in kaart te brengen wat de rol van de provincies is bij de verduurzaming van monumenten en hoe provincies de verduurzaming van monumenten kunnen stimuleren.

Steunpunten/FGM

- *Achterban*: deel dit rapport en de gereedschapskist met gemeenten uit de achterban en trek gezamenlijk op zodat er niet meerdere initiatieven parallel aan elkaar worden ontwikkeld.
- *Inhoudelijke ondersteuning*: zorg ervoor dat de inhoud van de gereedschapskist en het rapport bij de eigen medewerkers bekend is, zodat zij gemeenteambtenaren van erfgoedbeleid én van duurzaamheid kunnen ondersteunen m.b.t. de ontwikkeling van nieuwe beleidsinstrumenten. Het aanpassen van de betekenis van het instandhoudingsbegrip in de subsidieverordening kan bijvoorbeeld al veel voordelen opleveren voor monumenteigenaren.
- *Lever kennis/trainingen*: help beleidsmedewerkers maar ook gemeentebestuurders door de kennis uit deze gereedschapskist te blijven delen, niet één maal maar doorlopend, zodat de laatste inzichten en nieuwe voorbeelden ook weer onder de aandacht gebracht worden.

RAPPORT GEREEDSCHAPSKIST DUURZAME MONUMENTEN

- *Ontzorgen*: communiceer over het belang en effectiviteit van ontzorgende instrumenten voor het verduurzamen van gebouwd erfgoed.
- *Bouw netwerken*: zorg dat beleidsmedewerkers van grote én kleine gemeenten hun netwerk op dit vlak opbouwen, uitbreiden en onderhouden, zodat onderlinge uitwisseling van kennis en ervaring optimaal is.

Aanbevelingen voor gemeenten en provincies

- *Bestuurlijk draagvlak*: om beleidsinstrumenten op het vlak van verduurzaming van erfgoed te ontwikkelen en implementeren is bestuurlijk draagvlak cruciaal. Beleidsmedewerkers moeten tijd en budget krijgen om dit werk bovenop hun gewone taken te doen en de samenwerking met collega's van andere sectoren te zoeken.
- *Gemeentelijke organisatiestructuur*: De samenwerking tussen de afdelingen erfgoed en duurzaamheid, voor zover er sprake is van samenwerking, is per gemeente enorm verschillend. Er zijn gemeenten waar de beide afdelingen (of bij kleinere gemeenten de beide personen) elkaar niet of nauwelijks kennen. Bij andere gemeenten wordt al intensief samengewerkt. De houding van de erfgoedambtenaar is bij een succesvolle samenwerking over het algemeen *open-minded*. Hij of zij probeert dan de verduurzaming met behoud van monumentale waarden aan te jagen of zich aan te sluiten bij ontwikkelingen die er op duurzaamheidsvlak voordoen. Daar waar de erfgoedafdeling is ondergebracht bij de afdeling Ruimtelijke ontwikkeling/verduurzaming lijken er meer instrumenten ontwikkeld te worden en lijken de instrumenten beter te werken op zowel het vlak van verduurzaming als van erfgoed; integraal werken leidt tot meerwaarde. Een voorbeeld is de gemeente Tilburg, waar erfgoed onderdeel is van ruimte. Processen worden gezamenlijk opgepakt en de erfgoed ambtenaar is actief betrokken bij verduurzamingsinitiatieven. Bovendien is het aanhaken van de afdelingen vergunningen en toezicht belangrijk zodra beleidsinstrumenten concreet worden uitgewerkt en geïmplementeerd.
- *Investeren in erfgoeddeskundigheid*: zorg dat je een erfgoeddeskundige in huis hebt die zorg draagt voor het persoonlijk contact met monumenteneigenaren.
- *Benaderbaarheid*: om de verduurzamingsslag met behoud van monumentale waarden succesvol te laten verlopen, is het zeer belangrijk dat erfgoedmedewerkers laagdrempelig benaderbaar zijn voor inwoners, zodat het aantrekkelijk is om in een vroeg stadium van de planvorming in gesprek te gaan en de opties gezamenlijk te verkennen. Maak het telefoonnummer of in ieder geval het mailadres van de medewerkers goed vindbaar voor initiatiefnemers is.
- *Erfgoedbeleid*: zorg voor goed erfgoedbeleid waarmee je makkelijk in kunt zetten op quickwins. Hierbij is het belangrijk de kaders in lijn met het beleid vast te stellen, inclusief verordeningen.
- *Samenwerking/onderzoek*: niet alleen binnen de gemeente is samenwerking belangrijk, maar ook extern met hogescholen en universiteiten. Belangrijk is om de praktijk te koppelen aan onderzoeksresultaten en deze resultaten naar buiten brengen zodat anderen ervan kunnen leren.
- *Samenwerking/centrale aanjager én aanspreekpunt*: voor kleinere gemeenten werkt het goed als er een gemeenschappelijk energieloket of erfgoedhuis fungeert als centraal aanspreekpunt voor alle vragen, begeleiding en ondersteuning van eigenaren en bedrijven/organisaties. Dit voorkomt dat kennis, middelen en fte's versnipperd raken.

RAPPORT GEREEDSCHAPSKIST DUURZAME MONUMENTEN

- *Provinciale samenwerking*: een provinciaal samenwerkingsverband kan goed werken, naar het voorbeeld van Zeeland/Middelburg. Aanbeveling is dit uit te schrijven en op provinciaal niveau toepasbaar te maken.
- *Evalueren*: structurele evaluatie van pilots, voorbeeldprojecten en nieuw beleid is van essentieel belang om vooruitgang te boeken. Het realiseren van goede voorbeelden zou geen doel op zichzelf moeten zijn; deze zijn pas van toegevoegde waarde als ze geëvalueerd worden en de lessen meegenomen worden in vervolgtrajecten.
- *Haalbaarheid*: onderzoek of een instrument haalbaar is voordat het uitgerold en geïmplementeerd wordt. Een slecht functionerend instrument inzetten gaat ten koste van andere kansen. Documenteer het dus ook als een beleidsinstrument niet functioneert.

Bijlages

- a) De gereedschapskist
- b) Volledige lijst van geïnventariseerde beleidsinstrumenten
- c) Lijst van geïnterviewde gemeenten
- d) Vragenlijst

Colofon

MOOI Noord-Holland, 2020, in opdracht van de routekaart duurzaam erfgoed

Projectgroep

Rosanne Bruinsma
Dorine van Hoogstraten
Renee Stroomer
Marrit van Zandbergen

Begeleidingscommissie

Fleur Cools, Nationaal Restauratiefonds
Loes van Gellecum, Provincie Zeeland
Mayke Haaksman, Gemeente Nijmegen en Federatie Grote Monumentengemeenten
Henk Hogeveen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Lydia Jongmans, Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Els Romeijn, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Aster Speckens, Provincie Noord-Brabant

MOOI NOORD-HOLLAND

Emmastraat 111
1814 DP Alkmaar

T 072 520 44 59
info@mooinoord-holland.nl
www.mooinoord-holland.nl